

Tőkefelhalmozási - iparosítási kísérletek az Oszmán Birodalomban.

Az eredeti tőkefelhalmozás az a folyamat, mely nem terméke, hanem kiindulópontja a kapitalista termelési viszonyoknak. Ez a folyamat, az európai centrumokban a 19. század elejére többé-kevésbé befejeződött. A széthullóban lévő Oszmán Birodalomban ezzel szemben a 20. század elején, az atatürki forradalom előestéjén a tőkeképződés csupán sporadikusan, az iparosodás pedig csak csíráiban jelenik meg.

Az Oszmán Birodalomban a keleti despota társadalmak három tradicionális funkciójából, a pénzügyből, azaz a belföld kifosztásából, a hadügyből, azaz a külföld kifosztásából és végül a közmunkák megszervezéséből, azaz az újratermelés biztosításából csak az első kettő, a belföld és a külföld kifosztása valósult meg.

Az Oszmán Birodalom fénykora, a kiterjedt hadjáratok ideje az európai feudalizmus idejére esik. Ugyanakkor a társadalmi fejlődés az európai centrumokban, illetve annak délkeleti perifériáján nem szinkronban zajlott le, nem ugyanolyan irányt vett. Mialatt Európában a feudális abszolutizmus megerősödött - és nem utolsósorban ennek következtében - elkezdődött az Oszmán Birodalom hanyatlása.

A fejlődésképtelenség, a stagnációra való hajlam az Oszmán Birodalom militáris berendezkedésében rejlett, de döntően gazdasági természetű volt. A termelőerők relatív megrekedése elsősorban a Birodalom sajátos magántulajdon rendszerében gyökerezett; egy fajta földmagántulajdonban, amely a történelem folyamán különböző modifikációkon ment keresztül - a túlnyomóan monopolisztikus szultáni tulajdonból kiindulva egészen a de facto magántulajdon kialakulásáig - egy rendszer azonban, mely átalakulásának

egyres fázisaiban inkább gátlóan, mint ösztönzően hatott a termelőerők, a társadalmi munkamegosztás fejlődésére¹.

Az Oszmán Birodalom hatalmának csúcspontján, a 16. század első felében még messzemenően "európai" fejlettségi szinten állt. Sőt, a feudális széttagoltságú Európával egy erős, centralizált, és igen jól szervezett berendezkedésű állam szembesült.

Az Oszmán Birodalom alapját a hatalmas, ütőképes és igen magas szervezettségű hadsereg képezte. A hadsereg fő feladata nem elsősorban a területi integritás biztosítása, a meglévő határok védelme, hanem a területi expanzió állandósítása volt². E törekvések határozták meg alapvetően a hadsereg arculatát. A hódítások állandósulása a hatalmas méretűre duzzasztott hadsereg számára létkérdéssé vált, miután egzisztenciájukat egyedül a hadsereg kötelékébe tartozás, a zsákmányszerző hadjáratok biztosították.

Az állandó hódítások ideológiai alapját az iszlám eszmék szolgáltatták, hiszen a vallás tanai szerint a nem iszlám világot háborúban lévő területnek, azaz "dar ul harb"-nak kell tekinteni és minden igazhitű szent kötelessége háborút folytatni ellene, és iszlám világra, azaz "dar ul islam"-má változtatni. Az állandó hódítási törekvések azonban nemcsak az iszlám ideológiából táplálkoztak, hanem gazdasági szükségszerűség volt, hiszen az Oszmán Birodalom kiterjedésével a nagymérvűen felduzzadt állami és egyházi hivatalnok réteg eltartását a Birodalom központi magját képező, hozzávetőlegesen a mai Törökország területén élő alattvalók már nem tudták megtermelni. Legnagyobb tehertételt azonban a hadsereg fenntartása jelentette, s "a há-

- 1 Balázs Judit: Az állam szerepe Kemal Atatürk gazdaságpolitikájában. = Világtörténet 1983/1 pp. 56.
- 2 Nagy Szulejmán (1520-1566) idejében a hadsereg központosított felépítésű volt, számuk mintegy 200.000- "központi hadseregből" "kapilulu"-ból, valamint a helyi hadsereg egységeiből állt. A hadsereg ütőképes erejét a központi egységek biztosították. Eltérően az európai fogalmak szerinti zsoldoshadseregtől, folyamatos fizetés jellegű zsoldot kaptak, amit békeidőben is folyósítottak. Állandó készenlétben álltak, soraik fiatalon lefogott hadifoglyokból, és az u.n. "devsirme"-ből a "véradó"-ból, a meghódított területekről gyermekkorukban elhurcolt katonákból rekrutálódott. Központi magját az elit osztag, a janicsárság képezte. Számukat Nagy Szulejmán alatt mintegy 30.000 főre teszik a történetírók. Matuz J.: Die Geschichte der Osmanischen Reiches, Kézirat. 1970, Freiburg

ború táplálta a háborút”, az újabb területek meghódításához egyre nagyobb és nagyobb hadseregre volt szükség, s a megnövekedett hadsereg eltartására további területeket kellett fennhatóság alá vonni. A gazdasági kényszerűsége túlmenően egy ilyen méretű hadsereg állandó veszélyforrást is jelentett, hiszen számos példa mutatja, hogy “háborúmentes” időszakokban egyre sűrűbben ismétlődtek meg a felkelések, lázadások, zendülések.

A külföld kifosztása, a nagy zsákmányoló hadjáratok a Balkánon, Kisázsiaiban és Észak-Afrikában jelentősen gazdagították a szultáni kincseskamrát. Ugyanakkor a felső katonai réteg meggazdagodásához is vezetett. A harácsolts kincseket azonban többnyire csak felhalmozták vagy parazita felhasználásra került. A tőke antediluvianus, azaz prekapitalista formája, a kereskedő tőke csak szórványosan alakult ki. De ez a tőke sem vált az Oszmán Birodalom körülményei között a modern ipari tőke előfutárává, hanem csak a 20. század elején - és akkor is csak szerény mértékben - hatolt be a produktív szférába.

Jóllehet az erős katonai szervezettségű államban már a 16. század elején kialakult kézműipar, kereskedelem, sőt a mezőgazdaság fejlettségi szintje hozzávetőlegesen a korabeli Európában kialakult viszonyoknak felelt meg³. Így, egészen a 18. századig a kézműipari termelés úgy mennyiségben, mint minőségben nem, vagy csak alig maradt le Európa mögött. Sőt a török manufaktúrák még nemzetközi mércével mérve is versenyképesek voltak. De míg Európában a 18. század folyamán a termelés gépesítésével nagyarányú termelékenységnövekedés következett be, addig az Oszmán Birodalom termelési technikája megrekedt a renaissance szintjén.

Európába beköszöntött a gépi termelés időszaka, az Oszmán Birodalomban ezzel szemben a gépi nagyiparnak még a kezdetei sem jelentek meg. S míg a termelőerők kibontakozása és az azzal összefüggő korai polgári társadalmi transzformáció ment végbe Európában, addig a gazdasági stagnáció és a tradicionális társadalmi berendezkedés konzerválódott a Birodalomban.

3 Matuz József: Warum es in der ottomanischen Türkei keine Industrieentwicklung gab. - Südosteuropische Mitteilungen 1985/25/3 p. 43.

Mindez a már úgysis meglévő fejlettségi szintkülönbség fokozódó elmélyüléséhez vezetett.

A gazdasági elmaradottság hamarosan katonai következményekkel járt. A birodalom fokozatosan veszítette el a megszerzett, vagy uralma alatt tartott területeket. Az ország meglévő vagy potenciális akkumulációs forrásaiból az egyre drágábbá váló hadviselést kellett fedezni. Így a termelő tevékenység ösztönzésének, a tőke-akkumulációnak meglehetősen szerény tere maradt.

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmán Birodalom sorsát és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott.

Az általános katonai vereség, amely végső soron a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen vezetett az Oszmán Birodalom összeomlásához.

A birodalom sajátos társadalomtörténeti geneziséből, szociális szerkezetéből adódóan azonban nem alakultak ki a polgári forradalom feltételei, s így az ipari forradalom sem tudott belső erőkből spontán kibontakozni: a 19. század végén 20. század fordulóján társadalmi-gazdasági rendszer nélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitermelte volna.

Megrekedt ipari fejlődés az Oszmán Birodalomban

Egészen az Indiába vezető tengeri útvonalak felfedezéséig⁴, - a 16. század elejéig - a kereskedelmi utak jó részének ellenőrzését Európa és Távol-Kelet között az Oszmán Birodalom tartotta fennhatósága alatt⁵, s közvetítő szerepéből adódóan egy nagyon lényeges bevételi forrásra tett szert⁶. A kereskedelmi útvonalak mentén jelentős városok, települések fejlődtek ki, melyek egyúttal fontos kézműipari központokká váltak. De ezen túlmenően a városok között sajátos "kézműipari munkamegosztás" jött létre⁷, jól szervezett lokális ipar és kereskedelem képezte a városi lakosság megélhetésének alapját.

A 16. században gyors urbanizáció zajlik le. A városok Istanbul, Edirne, Bursa, Athén, Ankara, Konya, Diyarbakir, Tokat, Monastir népessége rövid idő alatt megduplázódott. A század végén Isztambul lakosainak számát már mintegy 600 ezerre⁸ teszik, Edirne, Kayseri, Sivas lakossága 100-200 ezer között lehetett. A főként kézműipart és kereskedelmet űző városok élelmi-

- 4 Vasco de Gama nevéhez kapcsolódik az Indiába vezető tengeri út felfedezése
- 5 A törökök a távolsági kereskedelemnek először a Balkánon és Kis-Ázsiában átmenő útvonalait szerezték meg, azután rátelepedtek a tengerszorosokra, ellenőrzésük alá vonták a fekete-tengeri hajózást és a Krim-félszigetet érintő, kelet-nyugati ősi karavánút európai szakaszát.
- 6 Jól járható utakat, hidakat, 30-40 kilométernyi járásra karavánszerájokat építettek, s az őrszotok egyúttal az áthaladó kereskedők biztonságáról is gondoskodtak
- 7 Tankut H.R.: "Köylerimiz" (Faluink), 1939, p. 12-13; Uzuncarsioğlu, H. "Ankara", pp. 104; Nebioğlu, Osman: "Die Auswirkungen der Kapitulationen auf die türkische Wirtschaft". Jena 1941; adatai szerint Gaziantep cipőkészítésre, Maras és Ankara vasárúk, az utóbbi még bőrárúk és gyapjútermékek, Sivas kasmirszövet, Usak szőnyegkészítés, Kütahya és Izmit kerámiaárúk, Istanbul és Bursa selyem kelmék előállítására "szakosodott". Istanbulban a szabászok 19, a bőrfeldolgozók 35, a fegyvergyártók 36, a kőművesek 44 céhbe tömörültek. E. Weber/W. Markov: Geschichte der Türken, Akademie Verlag Berlin 1978, p. 132.
- 8 Istanbul lakosainak számát illetően meglehetősen eltérő adatokat találunk. Más források a 19. század közepén is csak félmillióban jelölik még a lakosságot.

szer-ellátását a kereskedelmi útvonaltól távolabb fekvő falvak, kis települések biztosították és így egyre pregnánsabban vált ketté a munkamegosztás a város és a falu között⁹.

A 17. századból származó feljegyzések szerint a kézműveseket és kereskedőket céhek tömörítették, így pl. Isztambulban már mintegy 126 ezer tagot számoló 1.109 céhről van tudomásunk¹⁰.

A 16. század elejétől kezdődően egészen a 18. század végéig - jöllehet a 18. században már mutatkoztak a hanyatlás jelei - az Oszmán Birodalomban virágzott a főként belső piacra termelő kézműipar, s jelentős állami manufaktúrák működtek. Az állami manufaktúrák elsősorban a hadsereget és a hadiflottát látták el fegyverekkel, lőszerrel, egyenruhával és lőszerszámmal. Fontos megrendelő volt a Magas Porta is. Az alkalmazott munkamódszerek a technika magas színvonaláról tanúskodnak. Különösen jeleskedtek a hajógyártásban, olyannyira, hogy "1590 és 1616 között még Velence is török hajógyáráktól rendelte meg a hajóit."¹¹

IV. Murad alatt (1609-1640) a Magas Porta a fegyver és sátorponyva gyárak mellett cserzőműhelyeket, fafeldolgozó üzemeket, papírgyárat és hajóépítő dokkokat üzemeltetett. 70 kisebb üvegfüvő üzem, kelmefestő, szövő- és fonóüzem működött, összesen 5.200 alkalmazottat foglalkoztatva. Híressé vált a 17. század végén létesített ágyúgolyó öntöde. Az állami manufaktúrákból csupán néhány volt hosszú életű, s a 19. század elején mindössze 2 működő manufaktúráról van tudomásunk, egyik mintegy 1.000 munkást foglalkoztatott s a hadiflotta számára gyártott kenderkötelet, míg a másik napi 600 gyapjúsapkát készített a hadsereg számára¹².

9 Avcioğlu, D.: "Türkiye'nin Düzeni Dün, Bugün, Yarın". (A török társadalmi berendezkedés tegnap, ma, holnap); Ankara 1969 p. 31.

10 V. Ö. Tankut, H.R. op. cit. p. 12-13.

11 Orhan Tuna: "Durchbruch der Türkei zur nationalen Statswirtschaft." Philippsburg 1938, p. 24.

12 Kurt Steinhaus: Soziologie der türkische Revolution. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main 1969, p. 21.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy milyen tényezők játszottak abban közre, hogy úgy az évszázadokon keresztül virágzó kézműipar, mint az állami manufaktúrák az idők folyamán fokozatosan elsorvadtak, s csak a 19. században történnek kísérletek egy államilag irányított iparosításra. Ez a kísérlet is azonban csődöt mondott s újra csak a 20. században indult meg a gazdaság terveszerű fejlesztése - egyfajta iparosítás, ipari forradalom nélkül. E sajátos fejlődésben azonban nagy szerepet játszottak a tulajdonviszonyok, melyek alakulása a mezőgazdaság általános hanyatlásához vezettek, elzárva az iparosítás elől azt az utat, amit számos ország gazdasága bejárt: a mezőgazdaságban keletkezett termékfelesleg ösztönözte a társadalmi munkamegosztást, s akkumulációs forrásként szolgált az iparfejlődés számára.

Gazdaság - munkaerő

A késői középkortól kezdődően Európában fokozódó igény jelentkezett a kézműipari termékek és így a termelés bővülése iránt. Ezzel szemben az Oszmán Birodalomban, - a továbbiakban csak a birodalom magját képező, hozzávetőlegesen a mai Törökország területén lejátszódó folyamatokat elemezzük - mint az a hagyományos társadalmak sajátossága, csupán a fennálló rendszer, fejlettségi szint fenntartására, sőt jószerével csupán ismétlésére szorítkoztak. Így Európával ellentétben nem mutatkozott felfutó kereslet a nyersanyagok iránt, s így nem is próbáltak új nyersanyag-lelőhelyek után

nézni. A hódító hadjáratok is messzemenően nem hasonlíthatók a kolonizációhoz miután nem került sor gyarmati jellegű nyersanyag kifosztására¹³. Így a Birodalomban nem játszódtak le olyan újraelosztási folyamatok, melyek a birodalom központi magja, a török területek számára pótlólagos akkumulációs forrást jelentettek volna.

Eltekintve a hadi célú termelést szolgáló manufaktúráktól - ilyen körülmények között nem volt talaja a manufaktúrák széleskörű elterjedésének, de nem nőtt az igény a munkaerő vagy a munkaerő képzése iránt sem. Jóllehet munkaerő bőven állt rendelkezésre, miután a nagyobb városokban nagy számban jelentek meg a munkanélküli szegények¹⁴, s mintegy "előproletariátust alkotva" jelentős munkaerő-tartalékokat képeztek. A városok azonban kevés munkaalkalmat kínáltak, s az elvándorló szegények foglalkoztatására semminemű központi elképzelés nem volt. Így csupán a mecsetek körül ödögő, alamizsnára váró tömegek sorait gyarapították¹⁵.

A céhes keretekben szerveződött kézműipari termelés is megrekedt a középkor szintjén. A mester és inasai az egész munkafolyamatot elvégezték,

- 13 "A törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben sem akarták azonos módszerekkel kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük: s ez a határ egyben azt jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált kiszolgáltatásában." Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban. = Világtörténet, 1983/2 pp. 19.
- 14 A munkanélküli szegények tömeges városi megjelenését a falusi elvándorlás váltotta ki. A 16. század közepétől ugyanis a "tímár" birtoknak nevezett kis javadalombirtokon gazdálkodó szpáhik új készpénz adófajta vezettek be, ami elviselhetetlen terheket rótt a parasztságra. Ezen túlmenően a hadsereg ellátására szolgáló kötelező élelmiszer felvásárlásokat a piaci árnál alacsonyabb áron szabták meg, s így parasztság részére a terményeik kötelező értékesítése újabb veszteségforrást jelentett.
- 15 A 7. században keletkezett iszlám vallás, melynek a török muszlimok a szunnita ágához tartoznak, alapvetően 5 főkötelességet ír elő a hívők számára: hitvallás, - nincs más isten Allahon kívül és Mohamed az ő prófétája - a napi ötszöri ima elvégzése, a jótékonykodás, a Ramadan havi böjt és a zarándokút Mekkába. Témánk szempontjából a "jótékonyosság" érdemel különleges figyelmet, ugyanis jórészt ezzel magyarázható, hogy a városi munkanélküliség problémájára elegendőnek találtak egyetlen "gyógyírt", a jótékonykodást.

gépeket nem alkalmaztak. Sőt a bér munka is kivételnek számított. A céhek kényszerű szerveződések voltak, szigorúan körülhatárolt monopolfunkciókkal. A kézművesek kettős függőségi helyzete - a szigorú céhszabályok és az állami önkény - nemcsak a reáljövedelmük csökkenését eredményezte, hanem egyúttal nem teremtette meg a feltételeit a gépi technikára alapuló hatékonyabb termelésnek sem¹⁶.

A Birodalom ugyanakkor komoly likviditási nehézségekkel küzdött. Ennek részben az volt az oka, hogy a 16. század második felétől kezdődően nagy lendületet vettek az állami erőszakos kisajátítások, vagyonekobbzások, a piaci ár alatti kényszereladások¹⁷. Így értelmetlennek látszott a tőkefelhalmozás, s a meglévő pénzmennyiséget vagy parazita módon felélték, vagy nemesfémek formájában halmozták fel. A tőkésedés ellen hatott az iszlám is, miután a vallás tanításával összeegyeztethetetlen nemcsak az uzsora, hanem a kamat felszámítása is. Így nem véletlen, hogy az Oszmán Birodalomban a bankszektor csak későn, a 19. század közepétől kezdett kialakulni. S bár e gátló tényezők ellenére is a tőke antediluvianus formája szórványosan kialakult, de nem lépett túl a saját keretein. A tőkemozgás csupán a föld adás-vételére szorítkozott, termelő beruházásra csak nagyon sporadikusan került sor. Egészeiben véve hiányzott az Oszmán Birodalomban egy európaival összevethető, racionalizmusra építő gazdasági mentalitás, közgondolkodás.

Miután a termelés egyszerű reprodukciója folyt, munkaerő pedig korlátlanul állt rendelkezésre, valójában a gazdaságban nem volt igazán olyan erő, mely a munkafolyamatok racionalizálását, a technikai tökéletesítést ösztönözte volna.

A tudományos érdeklődést, megismerést is az iszlám hatotta át, s így szinte kizárólag csak a szellemtudományokra koncentrált. Mindezt ösz-

16 E. Werner/W. Markov: op. cit. p. 132.

17 A 17. század folyamán a Magas Porta a növekvő pénzügyi hiány ellensúlyozására a pénzhamisítástól sem riad vissza. Így az 1651-ben bevezetett új "akce" (török érme) az aranyfonthoz viszonyított korábbi 160-as aránya 550-re változott. E. Werner/W. Markov... op. cit., p. 136.

szevetve egyértelműen kitűnik, hogy a Birodalom iszlám vallású török alattvalóit valójában nem készítette gazdasági hajtóerő a tőkeakkumulációra, a fejlettebb technika alkalmazására, az iparosodásra. Az oszmán-török társadalom számára ugyanis döntő kihatású volt a történelmileg kialakult és egészen a 20. század elejéig fennálló etnikai alapon szerveződő munkamegosztás. A török etnikumú lakosság ugyanis évszázadokon keresztül, a Kis-Ázsiában létrejött szeldzsuk¹⁸ uralom óta szinte változatlanul a mezőgazdaságban tevékenykedett és a katonai szolgálatot látta el. A területre bevonuló nomád harcosok egyrésze ugyan változatlanul katona maradt, egy részük azonban letelepedett, és a harcosok élelmiszer-ellátásáról gondoskodott. Így már a 11. századtól kezdődően, majd az Oszmán Birodalom török magjában is folytatódva, az eredeti etnikumú lakosságon belüli társadalmi munkamegosztás döntően csak a földművesség-állattenyésztés, illetve katonáskodás között jött létre, illetve maradt fenn. Kis-Ázsiában ugyanis már a szeldzsuk hódítás korában is ott él egyéb etnikumú - görög, zsidó, örmény - látták el a nem-mezőgazdasági és nem militáris funkciókat a társadalomban. Kis-Ázsiában a korai századokban kialakult etnikai és vallási alapon szerveződő munkamegosztás a későbbi századok során nemcsak fennmaradt, hanem egy belső dinamizmus is táplálta. Mialatt a török etnikumú lakosságot a hódítások teljesen lefoglalták, addig a nem török és nem iszlám alattvalókat nem kötelezték katonai szolgálatra, s így konkurrencia nélkül nyílt lehetőségük a gazdasági pozíciójuk megerősítésére úgy a kereskedelemben, mint a kézműipar területén. Mindez abba az irányba hatott, hogy a 16. század közepétől kezdődően egyre pregnánsabbá vált az etnikai alapon szerveződő társadalmi munkamegosztás.

A fentiekből ugyanis világossá válik, hogy a tőkeakkumuláció, a Törökországon kívüli világgal folytatott kereskedelem és a pénzügyek szükségyszerűen és egyértelműen a nem iszlám-török vallású-nemzetiségű társadalmi perem-etnikumok, a görögök, keresztény-örmények és zsidók kezében összpontosultak.

Mindebből következik, hogy az Oszmán Birodalomban nem alakultak ki az iparosítás feltételei. Sőt a birodalom nem rendelkezett egy elméletileg megalapozott, az európai merkantilizmushoz hasonló kereskedelempolitikával sem. Az állam csak a lefölözés fiskálpolitikai rendszerét ismerte, de semminemű módon nem ösztönözte sem a kereskedelmet, sem az ipar fejlődését. Így ismeretlen volt a védővám és a behozatali korlátozások fogalma, éppúgy, mint a beruházás- vagy a kivitel ösztönzés rendszere. De nemcsak a magánkezdeményezésnek nem voltak meg az ösztönzői, az állami, katonai célú termelést folytató manufaktúrák is fokozatosan elsorvadtak. Jóllehet, formálisan egészen a 19. század elejéig fennmaradt a manufakturális termelés - bár csupán két manufaktúra működéséről van tudomásunk -, meglettük egész ideje alatt nem léptek túl a kialakult termelési forma keretein, s így az európai fejlődéstől eltérően nem váltak a modern nagyipar előfutáiraivá.

A manufakturális termelés alakulása eltért az európai fejlődés menetétől: oka az Oszmán Birodalom specifikus genezisében, a katonai alapon szerveződött gazdaság berendezkedésében rejlik. A manufaktúrák ugyanis állami megrendelésre, kényszermunkát alkalmazva dolgoztak, a hadsereg ellátását

biztosították. Így a termékek eleve állami felvásárlásra, azaz monopolizált piacra kerültek, ahol az értékesülést nem a kereslet-kínálat viszonyai befolyásolták, s nem hatottak a piac törvényei sem, melyek ösztönözték volna a termelés növelését, a hatékonyság javítását, egészében a manufaktúrák fejlődését. S az Oszmán Birodalom hanyatlásával, a hadsereg meggyengülésével párhuzamosan jelentőségük is szükségszerűen csökkent.

A külföldi konkurrencia ugyanakkor még a spontán fejlődés csíráit is megölte. Ennek intézményes keretét a történelemben "kapitulációk"¹⁹ néven bevonult rendszer biztosította. Ezzel az Oszmán Birodalomban fokozatosan tért hódított egy olyan joggyakorlat, mely a külföldi kereskedők részére a birodalom alattvalóival szemben különleges előjogokat rendszeresített.

Ez a fejlődés oda vezetett, hogy az Oszmán Birodalom és Európa közötti fejlettségi szintkülönbség fokozatosan toródott el a Birodalom kárára. A külföldieket ugyanis nem kötötték a szigorú céhszabályok, s nem kellett tartaniok a török hatóságok önkényétől sem. Az Oszmán Birodalom így

19 Az 1535-ös év mérföldkönek, a Nyugat felé történő nyitás kezdetének számít a Birodalom történetében. Franciaországnak, illetve alattvalóinak nyújtott különleges előnyös elbánás okait keresve valószínűleg az akkori európai politikai konstelláció a magyarázata. Ismeretes ugyanis, hogy a Habsburg-ház erőkoncentrációja egyértelműen a spanyol trónra irányult, mivel az nyitott utat az amerikai kincsek felé. Ugyanakkor nem akarták feladni keleti birtokaikat sem, mint európai jogfolytonosság alapján - jogán lehettek Német-Római császárok. Franciaország ezzel szemben XII. Lajos (1498-1515) alatt sorozatos vereségeket szenved Itáliában és a Habsburgok nyugatról- és keletről is harapófogóba szorították. A Habsburgokkal két szembenálló fél így érthető módon kötött szövetséget. A francia kormánnyal aláírt megállapodás alapján ugyanis kereskedőik különleges privilégiumokat élveztek a birodalom területén. Sérthetlenségi elv biztosította tevékenységüket, s a francia konzulátus fennhatósága alá tartoztak. Koncessziót kaptak mindennemű áru megkötés nélküli bevitelére, valamint a szárazföldi és vízi utak szintén korlátlan használatára. A bevitt árukat csupán 5% vám terhelte, de ez alól számos kivételi lehetőséggel lehetett élni. A "kapituláció"-nak nevezett szerződést hamarosan továbbiak is követték. 1580-ban az angolokkal, majd 1612-ben a holland kormánnyal, 1617-ben Ausztriával, 1678-ban Lengyelországgal, 1700-ban Olaszországgal, majd 1737-ben Svédországgal kötöttek kapitulációs szerződést.

Hakki Keskin: Die Türkei: Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat - Werdegang einer Unterentwicklung. Olle und Wolter, Berlin 1975 p. 22.

fokozatosan vált az európai áruk felvevő piacává, s nyersanyagforrássá, melyből az európai iparfejlődés táplálkozott.

A kapitulációk adta lehetőségek következtében ugrásszerűen nőtt meg a francia áruk bevitel a Birodalomba. A 16. század utolsó harmadában francia kereskedelmi hajók mindennemű korlátozás nélkül hozhatták áruikat a Földközi-tenger keleti partjaitól egészen a Nilusig, Kis-Ázsia - Szíria- és Egyiptom kikötőibe. 1682-1720 közötti periódusra utaló adat szerint ez időszakban 25-szörösére nőtt a francia import és 15 milliárd piaszt ért el. Az olcsó áruk beözönlése versenyképtelenné tette a hazai kézműipart, hiszen előállításuk nemcsak költségesebb volt, hanem a hazai termelőket adók és az állam nagyfokú ellenőrzése, sőt gyakran az önkénye is sújtotta.

Az iparfejlődés további gátló tényezőjének bizonyult a nagyarányú kivétel következtében egyre fokozódó nyersanyaghiány és a meredeken felszökő infláció.²⁰ Mindez azt eredményezte, hogy a kézműipari termelés fenntartása, egyszerű perpetuálása sem vált lehetővé, s így nemcsak bénítólag hatott a termelőerők fejlődésére, hanem évszázadokra behatárolta az iparfejlesztés lehetőségeit az Oszmán Birodalomban.

A kapitulációk közül a későbbiek során a leglényegesebbnek bizonyult az angol, francia és a holland kormánnyal kötött megállapodás. Így az angol Levant Company - a franciák nagyfokú ellenállása ellenére - igen rövid idő alatt már kereskedelmi ellenőrzése alatt tartotta az egész Földközi-tenger térségét. Sőt, a Franciaországra alkalmazott 5%-kal szemben, csupán 3%-os vámtétel terhelte az angol árukat.²¹

A gyors infláció és árdrágulás tovább rontotta a török áruk versenyképességét, jóllehet amúgy is nehezen birkóztak meg az olcsó európai áruk

20 Amerika felfedezését követően nagy mennyiségben áramlott nemesfém Európába. A kapitulációk következtében az Oszmán Birodalom védtelen volt a beáramló nemesfém áradattal szemben és ez hamarosan meredeken felszökő inflációt eredményezett. A kapitulációk ugyanakkor lehetőséget teremtettek a nyersanyagok ellenőrzés nélküli, korlátlan kiszállítására. Így hamarosan komoly hiány mutatkozott gyapjúból, gyapotból, selyemből, fából, rézből, de az élelmiszerellátás is egyre komolyabb gondokkal küzdött.

21 Berkes, N., *Türkiye İktisadi Tarihi (Törökország gazdaságtörténete)* Isztambul, 1969. 2. kötet pp. 304-308.

versenyével. Mindezek következtében az Oszmán Birodalom területén nem voltak meg a török etnikum számára a tőkeképződésnek a feltételei és így nem is tudott egy korai kapitalista nemzeti vállalkozói réteg kialakulni.

Migráció - az Oszmán Birodalom népességi politikája

A 19. század elején az Oszmán Birodalom súlyos népesedési gondokkal küzdött. Hatalmas termékeny területek maradtak műveletlenül, sőt a fennálló földbérleti rendszer messzemenően nem ösztönzött e megművelt földterületek kiterjesztésének irányába. Az ország alapvetően katonai berendezésre épített politikája sem kedvezett a földművelés fejlődésének. S mialatt a mezőgazdaság fellendülése elé számos akadály tornyosult, addig gyors ütemben nőtt a török nyersanyagok iránti nyugati kereslet.

Mindez arra a felismerésre vezette a Magas Portát, hogy a mezőgazdaság fejlesztése elengedhetetlenül szükséges, ennek azonban előfeltétele a népesség számbeli gyarapítása. A nagyszámú népesség ugyanakkor hathatósabb védelmet is biztosít egy esetleges külső behatolással, támadással szemben, hiszen a 19. századra már igen meggyengült a korábban félelmetes török hadsereg. Így a török kormány a bevándorló származásától független, szabad bevándorlást hirdetett meg az országba.

A mezőgazdaság fejlesztésére múlhatatlan szükség volt, miután az 1853-56-os krími háború tovább növelte a mezőgazdasági termékek iránti külföldi keresletet.²²

A kormány 1857-ben a Tanzimát keretében a migrációra és a letelepedésre vonatkozó dekrétumot jelentet meg, melyet a Szultán hagyott jóvá. A nyilatkozat szerint a Birodalom mindenki számára nyitva áll, aki felesküszik a szultán iránti hűségre és betartja az ország törvényeit. A rendelet ugyanakkor a birodalom egyéb alattvalóihoz hasonló jogokat biztosított a bevándorlók számára, beleértve a szabad vallásgyakorlatot is.²³ A bevándorlási felhívást tartalmazó dekrétumot szinte valamennyi európai napilapban közzétették, s hamarosan élénk visszhangot váltott ki.²⁴

A bevándorlást ösztönző politika, de számos más tényező, az európai konstelláció, valamint Oroszország nemzetiségi politikája következtében nagyarányú bevándorlás kezdődött elsősorban az európai területek irányába, de igen jelentős volt az Ázsiában letelepedni kívánók száma is. A legjelentősebb szláv migráció Bulgáriából indult meg.

Számukat illetően a történetírók állásfoglalása megoszlik. Óvatosan "több ezerről" írnak.²⁵

- 22 Mindehhez járult még az a tény is, hogy az 1718-ban Ausztria és Oroszország között megkötött békeszerződés értelmében mindkét ország szabadon vásárolhatott és eladhatott az Oszmán Birodalom területéről származó mezőgazdasági termékeket. Az 1829-ben megkötött Edirne-i béke ugyanakkor feloldotta Moldáviát és Oláhországot a Magas Porta számára kötelező mezőgazdasági terménybeadás alól.
- 23 A bevándorlók hat éven át adómentességet élveztek, nem kötelezték őket katonai szolgálatra, megélhetésük biztosítására térítésmentesen kincstári birtokot jutattak számukra, a kapott földet húsz évig nem lehetett eladni.
- 24 A bevándorlás lehetősége Európa-szerte olyannyira népszerűnek bizonyult, hogy Ali pasa, az akkori külügyminiszter 1857-ben utasította nagyköveteit Londonban, Párizsban, Bécsben, Szentpéterváron, Madridban, Hágában, Berlinben, Brüsszelben, Turinban, Nápolyban, Livornóban és Korfun, hogy késleltessék a bevándorlási engedélyek kiadását, ugyanis a nem várt bevándorlási hullám komoly adminisztratív feladatok elé állította a hatóságokat. Feltehetően a kor egyik legliberálisabb bevándorlási politikájáról tett tanúbizonyságot a török kormány, amikor is a New York-i konzulján keresztül érkező megkeresésre így foglalt állást... "kormány nem tesz különbséget bőr szín szerint..."
- 25 Kemal Karpath. o. p. cit. 398.

Számbelileg a legjelentősebb migrációt a krími tatárok és a cserkeszek jelentették. 1783-1922 között mintegy 1.800.000 tatár bevándorlóról van tudomásunk, míg a cserkesz migrációt félmillióra teszik a történésírók. A Kaukázusból jövő bevándorlók számát összesen mintegy 2 millióban jelölik meg az 1859-79-es időszakban. A kaukázusi területeket elhagyók - túlnyomórészt cserkeszek - közül azonban a mostoha körülmények miatt csak háromnegyed részük érte el úticélját.

Számbelileg kisebb jelentőségűek a Thrákiából, Macedóniából, Boszniából, a jelenlegi Albánia területéről bevándorló bosnyákok, pomákok Törökország európai, illetve ázsiai területeire. Kisebb népcsoportok - 2.000 svájci, 300 ír család, francia és német közösségek, zsidó családok - kértek letelepedési engedélyt a Magas Portától.

A nagyarányú bevándorlás eredményeképpen az alábbi kép bontakozik ki a múlt században a Birodalom lakosságáról.

Az Oszmán Birodalom lakosságának földrajzi - Rumélia²⁶, Ázsia - és vallási megoszlása

Területek	Évtizedek			
	1820	1840	1870	1890
Rumélia - Isztambul				
összlakosság	10200	15500	10200	16300
muszlimok	32	36	43	47.5
Ázsia				
összlakosság	11100	-	16500	16000
muszlimok	80-90	-	80-90	87.5
Összesen				
összlakosság	21300	-	26700	22300
muszlimok	59.6	-	68.0	76.2

Forrás: Kemal Karpath: Population Movements. in.: Contributions a l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman. Editions Peters Leuven 1983. 413. p.

A különböző nemzetiségű bevándorlók más-más módon illeszkedtek be az új hazájuknak választott ország gazdasági életébe.

²⁶ A Török Birodalom európai területei

A krími bevándorlók nyelve az anatóliai törökhöz közelálló dialektus; tradícióik, szokásaik is hasonlóak a törökökéhez. Asszimilálódásuk gyors folyamatnak bizonyult, úgy a kisebb csoportot alkotó nemesség, mint a túlnyomó többséget alkotó földművesek esetében. Jelentős számban érkeztek velük kereskedők, akik hamarosan számottevően gyarapították a kialakulóban lévő török-muszlim vállalkozói-kereskedői réteget. A krími tatár földművesek egy része a Fekete-tenger partján tudott letelepedni s ott intenzív gyümölcs kultúrák termesztésével foglalkoztak, míg másik csoportjuk Anatólia belseje felé, s az ország észak-keleti területei felé vándorolt, s letelepedve szántóföldi növényeket, gabonaféléket termesztett. A gabonatermesztés magas kultúrájú művelése a bevándorlók tevékenysége nyomán bontakozott ki Anatóliában. Az ország kenyérkosarát jelentő Eskisehir-Ankara-Konya háromszög gabonatermő területté alakítása szinte teljes egészében a bevándorló tatárok érdeme.

A gazdag, sok esetben nemesi származási tatárok egy részének sikerült pénzzé, arannyá tenni javaikat, mielőtt elhagyták szülőföldjüket, s gazdagon érkeztek meg Anatóliába, ahol vagyonuk segítségével hamarosan bekapcsolódtak a kereskedelmi életbe, sőt egyes területeken komoly szerephez is jutottak. Így virágzó üzletházakat hoztak létre Isztambulban, Izmirben, Balikesirben, Bursában, Ankarában, Konyában, Eskisehirben és még számos más területen is, ahol letelepedtek. A bevándorlók e rétege hamarosan a 19. század második felében kialakulóban lévő muszlim középosztály igen jelentős és tökeerős szegmentjét képezte.

A Balkánról jövő bevándorlók között földbirtokosokat, korábbi katonatiszteket, muszlim felső réteg tagjait találjuk meg jelentős számban. Vagyonuk értékesítéséből származó tőkájüket szintén a Birodalom gazdaságába fektették be, s hamarosan a felfelé törekvő polgári középosztály, kereskedő-vállalkozói réteg sorait gyarapították.

A Balkánról érkező vagyontalan bevándorlók jórésze az anatóliai vasútépítkezéseken kapott munkát, más részük, a szerencsésebbek Bursa, Balikesir, Bandirma és az Égei-tenger partvidékén, valamint Anatólia termékeny földjeiből részesültek, míg a rosszabb csillagzat alatt születetteknek csupán a sovány és kevésbé termékeny közép-belső anatóliai föld jutott. Így a föld-

művelő bevándorlók között hamarosan erőteljes szociális differenciálódás indult meg.

A migráció társadalmi-gazdasági hatásai

Az Oszmán Birodalom sikeres bevándorlási politikájának eredményeképpen a lakosság nemcsak számszerűen gyarapodott, az iszlám hívők részaránya növekedett, hanem a gyors asszimilációs folyamat során megváltozott a Birodalom szociális struktúrája, s ezzel jelentősen járult hozzá egy olyan transzformálódás, modernizálódás kezdetéhez, melyek a 20. század elején kulminálódtak és hozták létre az Első Török Köztársaságot. A több népeségű-vallású birodalom területileg zsugorodott, etnikailag-vallásilag azonban az egységesítés irányába mozdult el, s ezzel indirekt készítette elő a 20. századi modernizációs folyamatokat.

A bevándorlók tevékenysége során stabilizálódott a termelés, elsősorban a mezőgazdasági termelés, az urbanizálódás jelentős impulzusokat kapott. Olyannyira, hogy csupán Isztambul lakossága az 1850-es évi ötszázezerről egy millióra gyarapodott a század végére, s a számbeli gyarapodással párhuzamosan a korábbi hozzávetőlegesen egyenlő arányban megosztott muszlim - nem muszlim városban egyértelművé vált a muszlimok dominanciája.

A vagyonos bevándorlók hamarosan beolvadtak a török felső rétegbe és ezzel igen jelentős impulzust adtak a kialakulóban lévő muszlim kereskedő-vállalkozói réteg megerősödésének.

A migráció jelentős szociális-kulturális hatást is gyakorolt a Birodalomban élő lakosságra. A bevándorlók között ugyanis jelentős számban akadtak nemesek, évszázados hagyományokra visszatekintő családok leszármazottai, akik vezető szerepet játszottak a Krímben, a Kaukázusban és a Balkánon.

A bevándorlók vagyonukon kívül magasabb szintű kultúrát is hoztak magukkal, de nem utolsósorban egy bizonyos nemesi öntudatot, ami a kialakuló közép-felső-polgári réteg ideológiájának megteremtését erősítette.

Korai modernizáció - a Tanzimat²⁷ periódus

Szignifikáns modernizációs törekvésekre az Oszmán Birodalomban csak a 19. század elején III. Szelim (1789-1807) és II. Mahmut (1808-1839) uralkodása alatt került sor. A Magas Portára ugyanis kettős nyomás és kihívás nehezedett. A fokozódó belső elégedetlenség a hadsereg elit osztagát képező janicsár-lázadásba torkollott, s ez a katonaság sürgős átszervezését, modernizálását kényszerítette ki.

Külső kihívást jelentett az Egyiptomban lezajlott eredményesnek induló, endogén forrásokból táplálkozó modernizálási kísérlet. Ez arra készítette a Magas Portát, hogy hasonló ipar- és kereskedelemfejlesztési ösztönzéssel próbálkozzék.²⁸

A modernizációs törekvések mindenekelőtt a hadsereg korszerűsítésének igényeként jelentek meg. Tovagyűrűző hatásánál fogva azonban mesterségesen ösztönzött iparfejlődést is indukált. A felülről, testületi-állami, - elvéve - cég-szintről irányított modernizáció ugyanakkor szinte kizárta, az

27 Az 1839-ben kezdődő politikai-gazdasági reformsorozat, időszak összefoglaló elnevezése. A szó "újja rendelkezés".

28 A 19. század elején Mohamed Ali erőteljes iparosítási programot kezdeményezett az autonóm provincia státuszt élvező Egyiptomban. A belső piac feletti teljes ellenőrzést valósította meg, így hamarosan Egyiptomban a lakosság és a hadsereg ellátását hazai termékek biztosították, s 1830-ban már ütőképesebb hadsereggel rendelkezett, mint a Magas Porta. 1841-ben európai diplomáciai és katonai nyomásra, valamint az 1838-as Angol-Török Kereskedelmi megállapodás értelmében korlátozták a monopolisztikus védővámrendszert, majd 1841-ben szultáni ferman rendelkezett az egyiptomi hadsereg 80%-os csökkentéséről. A hadsereg ellátásának biztosítására termelő manufaktúrák így fokozatosan elsorvadtak. Az Oszmán Birodalomban ezzel szemben az európai nagyhatalmak a teljes export-import forgalmat és szinte minden korábbi állami monopóliumot ellenőrzésük alatt tartottak. Érdekük azonban a status quo fenntartása volt, s ehhez egy katonailag erős Oszmán Birodalomra, de egy gyenge Egyiptomra volt szükség. Így a Birodalomban nem kényszerítették ki a hadsereg létszámának csökkentését, sőt támogatták korszerűsítését.

Charles Issawi. "Egypt since 1800: A Study in Lopsided Development", = *Journal of Economic History*, XXI (1961), pp. 1-25.

egyéni vállalkozói kezdeményezésen alapuló tőkeképződést, ipar- és kereskedelemfejlesztést.

Az 1838-ban az angolokkal megkötött kereskedelmi egyezmény is elsősorban politikai célokat szolgált, s nem számolt azzal, hogy az olcsó európai áruk beözönlése végleg megpecsételi a török házi- és manufaktúraipar sorsát, s így az állami kezdeményezésen alapuló iparfejlődés is kudarcra ítéltetett. Becslések szerint²⁹ 1840-1873 között a Birodalomba irányuló külföldi bevétel 2,8-szeresére nőtt és ezzel 22,3 millió Oszmán Lirát tett ki, mialatt az Európába irányuló török export 5,8 millióról 16,4 millióra bővült. A számok mögött a törökök számára igen előnytelen árustruktúra húzódik meg. A Birodalomba irányuló áruk ugyanis lényegesen magasabb feldolgozási szintet képviseltek - kész pamut- és gyapjúárúk, vas- és fémárúk - míg az import gabonából, festékanyagokból, gyapot és selyemáruból állt. A török áruk versenyképességét a magas, 12%-os kiviteli vám is rontotta, míg az importárúkra kiszabott vámtétel csupán 5% volt (1838).³⁰

29 Charles Issawi op. cit., pp. 80.

30 Steinhaus, Kurt: Soziologie der türkischen Revolution. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main, 1969 p. 47.

1863-65 között a Magas Porta Ipari Fejlesztési Kérdéseket Vizsgáló Bizottságot nevezett ki. Felmérésük alapján riasztó kép alakult ki az egykori virágzó háziipar és manufaktúrák elsorvadásáról.³¹ Következésképpen sorban egymás után bomlottak fel a céhek, bár a céhrendszer formális eltörléséről csak 1913-ban hoztak törvényt.³²

Állami kezdeményezésre ugyanakkor számos állami manufaktúra létesült.

A Tanzimat első éveiben a beruházások³³ relatíve nagyvolumenűnek bizonyultak, számos iparágra terjedtek ki, s ugyanakkor a tervezésnél a hazai nyersanyagbázisra épültek. Ilyen méretű iparosításra eddig nem volt példa az Oszmán Birodalom történetében, s minden bizonnyal megcsillantotta az ipari forradalom lehetőségének a reményét.

Számos újonnan létesített manufaktúra, gyár, üzem működését külföldről beszerezett gépek biztosították, s nagyszámú külföldi tanácsadót, mérnököt, előmunkást szerződtek a török munkások betanítására, a gyártási folyamatok beindítására, ellenőrzésére. Az ambiciózus³⁴ iparosítási program azonban félúton megrekedt, sőt szinte ominózus körülmények között a meg-

31 A számok: Üsküdarban és Burmában a felmérést megelőző 40 év alatt a 3.160 szövőszékből már csak 37 működött. A selyemgyártásáról híres Bursában a korábbi 1.000 selyem szövőszékből 75 maradt. A textilipar legfontosabb központjaiban, Aleppóban, Antepben, Marashban és Urfaban működő szövőszékek száma 9.000-ról 2.500-ra esett vissza. A szövőipar a legmagasabb fejlettséget Damaszkuszban érte el. Az ottani 20.000 szövőszékből mindössze 4.000 maradt. A selyemszövés egészében egy tizedére esett vissza. A Mudurnusban működő, korábban exportra is termelő 1.000 géppel felszerelt tűzgyár csőcsöve ment. Vas- és acélfeldolgozó üzemek sorozatosan zárták be kapukat, miután nem tudták a külföldi konkurenciával felvenni a versenyt. Jakki Keskin, op. cit., pp. 27-28.

32 Osman Okyar: A new look at the problem of economic growth in the Ottoman empire (1800-1914) = The Journal of European Economic History, 1987, 16/1, p. 16.

33 A beruházások földrajzi központja Isztambul nyugati kerületei voltak, az 1842-ben lefektetett tervek szerint itt ipari park címen egy jelentős agrár-ipari komplexumnak kellett létesülnie. Zeytinburnu közelében feldolgozóipari központot hoztak létre, termelési palettájukhoz tartoztak: vascsövek, acélsínek, ekék, fúrók, kengyelvasak, záruk, dárdagegyek, ágyúk, kardok, borotvák, kovácsoltvas termékek. Egyik üzemegység méterárut és pamutzoknikat gyártott. A feldolgozóipari együtteshez tartozott egy második, Bakirköyben felállított egység, fonó- és szövőrészlege kalicot (finomabb, gyakran nyomott mintás vászonkötésű pamutzövet) gyártott, kovácsoltvas termékeket állított elő, hajógyári részlegében kis gőzhajókat építettek. Ambiciózus beruházásokkal Yesilköy közelében francia mintára hatalmas kiterjedésű faiskolát létesítettek. Küçük Cekmecében.

lévő beruházások is sorra tönkrementek. A beruházásokra fordítható összegek ugyanakkor fokozatosan elapadtak.

A krími háborút követően áramlottak be az országba ugyanis az első kölcsönök, s az Oszmán Birodalom megindult a rohamos eladósodás felé. S miután a kamattörlesztések egyre nehezebb feladatot róttak az államháztartásra, fokozatosan került függő viszonyba a hitelező pénzügyintézetektől, illetve kormányaiktól, s süllyedt le az európai nagyhatalmak félgymarmatának szintjére.³⁵ Így kényszerűen feladta a nagy reményekkel kecsegtető iparosítási programját.

Iparosítási kísérletek a századfordulón

A Tanzimát periódus alatt a Magas Porta vajmi keveset tett a vállalkozói kedv³⁶, a magánberuházások ösztönzésére. Abdul Hamid uralkodása alatt (1876-1909) a viszonyok tovább romlottak. Az állami önkény már a külföldi beruházót is sújtotta. A török kereskedő ugyanakkor még ennél is hátrányosabb helyzetben volt, hiszen áruit belső vámok is terhelték, ami alól a külföldi kereskedő mentesült. A későbbiekben csak az ifjútörök-mozgalomnak sikerült a belső vámok és a törökökre nézve diszkrimináló rendelkezések eltörlését elérni. Ugyancsak az ifjútörök-mozgalom³⁷ szállt síkra az iparfejlesztésért, és a külföldi befolyás korlátozásáért.

A századfordulón az Oszmán Birodalom képét egyértelműen az agrár-szektor dominanciája, az ipar nagyfokú elmaradottsága, s a külkereskedelmi

35 1854-től kezdődően vett fel a Magas Porta külföldi kölcsönöket, s mintegy húsz év leforgása alatt a külső adósság 238.773.000 Lírára rugott. 1874-ben a kamattörlesztések már az állami bevételek 80%-át tették ki. Hakki Keskin: op. cit., p. 30.

36 Rezignáltan állapítja meg a külföldi szerző: "a legfelső fórum engedélye nélkül még egy birkaakolt sem lehet építeni, gyárról nem is beszélve.." Karl Künzer: "Abdul Hamid II. und die Reformen in der Türkei..." Dresden-Leipzig, 1897, p. 20.

37 1870 körül az értelmiség és a katonatisztek körében kibontakozott az ifjútörök-mozgalom. Az ifjútörökök az alkotmányos monarchiáért, a külföldi hatalmak visszaszorításáért, s az iparfejlesztés állami támogatásáért indították mozgalmukat. 1876-ban Midhat pasa nagyvezír elfogadtatta az első török alkotmányt, amelyet azonban 1878-ban hatálytalanítottak. 1889-ben megalakították az Egység és Haladás nevű bizottságot, a követeléseikért 1897-ben robbant ki az ifjútörök forradalom, s a szultán ismét kénytelen volt éltetnie az alkotmányt. Törökország alkotmányos monarchia lett.

függőség jellemezte. Bármennyire ellentmondásosnak tűnik azonban, sajátos módon, s minden visszahúzó tényező ellenére a gazdaságot bizonyos fokú dinamizmus hatotta át. Századunk első évtizedének végén a Birodalom viszonylag jelentős mezőgazdasági exportot bonyolított le, a termelés 13-14%-a külföldön értékesült. Jóllehet a nagyvárosok gabona ellátását import lisztből fedezik, de mindemellett a mezőgazdaság jelentős növekedést tudott felmutatni.

1911-ben iparösztönzési törvényt látott napvilágot. Ennek értelmében térítésmentes telephely juttatás, vámmentesség a behozott gépekre, nyersanyagokra és félkésztermékekre, valamint adókedvezmény illette meg a beruházót. A modernizációs törekvések azonban elkésettnek bizonyultak, s az elsorvadt kézműipart már nem tudták újra életre kelteni, sem a hagyományos formában, sem a modern ipar előfutáraként.

A törökországi ipar egészét tekintve színvonalában nem érte el egy európai törpeállam vagy akár csak egy nagy konszern termelési mutatóit. Ez vonatkozik nemcsak a termelés volumenére, hanem a termelés struktúrájára is. Az import szerkezete egyértelműen tükrözi a török ipar fejlettségi szintjét.

Az importárak között nagy tételben találunk nagyon alacsony feldolgozottságú termékeket, így pl. lisztet, gyalulatlan deszkát. 1911/12-ben a textilipari behozatal 11-szeresét tette ki a gépek és berendezések importjának. A néhány modern üzem, bank, biztosító társaság és a közlekedés szinte kizárólag külföldi tulajdonban volt³⁸.

Az 1913-ban végzett első iparszámlálás tanúsága szerint³⁹ az Oszmán Birodalom területén 269 gépekkel felszerelt és 17.000 munkást foglalkoztató ipari létesítményt írtak össze. Ebből 76 működött az élelmiszer-feldolgozás területén, míg textilipari tevékenység 75 üzemben folyt. Az 1915-ös iparszámlálás Adana és Tarsus kivételével a nagyvárosok Isztambul, Izmir, Manisa, Bursa, Karamürsel, Izmit, Bandrma és Usak iparát vette számba. A

38 Makai, Ödön: "Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei" Berlin 1916, pp. 363-338.

39 Hershlag, Z.Y., Turkey- The Challenge of Growth, E.J. Brill-Leiden, 1968, p. 52.

felmérés megközelítően reprezentálja az ipar volumenét, szerkezetét. A számbavételnél azokat az üzemeket írták össze, melyek legalább 10 főt foglalkoztatnak és mechanikus meghajtású gépeket alkalmaznak. Amennyiben a termelés gépesítés nélkül folyt, úgy a legalább húsz főt foglalkoztató egységek kerültek összeírásra. Az ipari termelés területén összesen 21.000 lőerő teljesítményt nyújtottak az alkalmazott gépek (átlag 75 lőerő), s az évi termelési érték 140,2 millió márkára rúgott⁴⁰.

A feldolgozóipari termelés szektorális megoszlását az alábbi táblázat szemlélteti.

Az ipar termelési értéke és szerkezete

Ágazat	Részarány a teljes termelésből (%)		Termelési érték kurusban*	
	1913	1915	1913	1915
Élelmiszer	68,2	70,3	459.644.490	531.895.512
Textilipar	14,9	11,9	100.266.904	90.787.522
Bőr	8,3	4,8	31.938.117	62.577.319
Papírgyártás	5,6	6,1	37.541.277	46.185.277
Vegyszer	2,5	2,2	16.935.693	16.997.286
Fa	1,6	0,8	11.062.825	5.920.096
Kerámia	1,9	0,3	13.382.456	2.683.843
Összesen	99,9	99,9	670.816.762	757.046.755

Forrás: Ökcün, A. Gündüz, Osmanli Sanayii 1913-1915 Yillari Sanayii Istatistiki. (Az Oszmán ipar. Statisztikai Évkönyv), Ankara, 1971, p. 22.

* 100 kurus = 1 aranyfont

1 £ = 1.1 török aranyfont

⁴⁰ Kurt Steinhaus: op. cit. p. 56.

Az üzemek száma 1915

Isztambul	Izmír	Összesen számbavett
45	23	78
15	8	23
11	2	13
44	11	55
5	8	13
15	9	24
20	1	21

Forrás: Friedrich Hoffmann: Die Industries in der Türkei.

= WWA. 14. köt. 1919 p. 3., p. 6., p. 14., p. 16., p. 24.

Az összesen számbavett üzemekben 14.000 munkás dolgozott, ez átlagosan 60 főt foglalkoztató üzemeket jelent. Részletesebb adatok hiányában csak átlagértékek állnak rendelkezésre.

Az I Világháborút megelőző időszakban meglehetősen gyors fejlődésnek indult az ipar. Gomba módra szaporodtak a részvénytársaságok, és alig néhány év alatt többszörösére nőtt az ipari létesítmények száma. A török Kereskedelmi Minisztérium 1916-ban közzétett adatai⁴¹ alapján Törökországban már 1.047 gyárat tartottak számon, s ebből 577 az élelmiszerfeldolgozás, 196 a textilipar területén tevékenykedett, míg fafeldolgozással 94, kerámiagyártással 43, cserzéssel 32 és végül vegyi anyagok gyártásával 23 üzemben foglalkoztak, e mellett 82 bányai üzem működött. Egy korabeli kiadvány⁴² részletesen elemzi az ipar szerkezetét és szinte teljeskörű felmérést végez a Birodalom akkori iparáról.

41 Stern, K., Herlt, G., Schultze, E., Das Wirtschaftsleben der Türkei. Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei. G. Reimer Verlag, Berlin, 1918, p. 52.

42 Stern, K., Herlt, G., Schultze, E., op. cit., p. 52.

A továbbiakban közreadjuk a török selyemipar történetét. Az iparág elemzése annál is érdekesebb, miután európai összefüggésekben vizsgálja a klasszikus iparág fénykorát, majd hanyatlását.

A selyemipar fellendülése és elsorvadása

A Márvány-tengerről alig félszáz kilométerre lévő Bursa városának történelme a bizánci időkig⁴³ nyúlik vissza, és már akkor is szorosan összefonódott a selyemgyártással. E nemes mesterség messze földön elismert központjában az iparúzés - változó szerencsével -folytatódott az Oszman Birodalom idejében is.

A 19. század második felében mintegy 100.000 lakost számláló város léte, a fellendülés és hanyatlás időszakai elválaszthatatlanul kötődtek a selyemgyártás alakulásához: az iparág meghatározó szerepet játszott a város és környékének életében. Az évszázadokon keresztül virágzó selyemiparnak a 19. század közepén azonban váratlan vetélytársakkal kellett szembenéznie: olasz és francia kereskedők jelentek meg a piacokon. A divat változásait követni nem tudó bursa-i selyemipartól a külföldi kereskedők jelentős piacokat hódítottak el.

A készáru iránti megcsappant kereslet következtében beálló jövedelemkiesést úgy próbálták ellensúlyozni, hogy a selyemgyártás utolsó fázisát elhagyva európai export reményében az alapanyagellátásra tértek át. Az átállást segítette az is, hogy a termelés első fázisainak, az alapanyag előállításának folyamata sokkal hatékonyabbnak bizonyult, mint a selyemszövés, miután a selyemszövés során nem alkalmaztak gőzmeghajtású berendezéseket. Megjelenésükre, a termelési fázis modernizálására csak a századforduló után, 1908-ban került sor, addig gőzmeghajtású selyemgombolyító berendezéseket már 1830-ban is alkalmaztak Bursában.

43 Ebben az időszakban a város neve Prusa.

A termelés eltolódását az alapanyaggyártás irányába egy másik nagyon jelentős tényező is motiválta: a francia selyemhernyó tenyészeteket pusztító járvány kitörése⁴⁴. A Bursa-i selyemipar a múlt század ötvenes éveiben a francia selyemhernyó-tenyészeteket szinte teljesen kipusztító járvány következtében már szinte kizárólag csak nyersselyem⁴⁵ előállításával foglalkozott, a hirtelen megnövekedett kereslet⁴⁶ a termelés gyors expanziójához vezetett.

A tojások, selyemhernyók, gubók és a nyersselyem ára gyorsan emelkedett, s ezzel párhuzamosan a francia tenyésztők új, még nem fertőzött források felkutatásához fogtak. Így a bursaiak, francia kereskedők ösztönzésére kiterjedt területeket ültettek be eperfákkal, és gyors ütemben növelték a tenyészeteket⁴⁷. A számok a selyemhernyó-tenyésztés igen gyors felfutásáról, és ezzel párhuzamosan az export rendkívül dinamikus növekedéséről tanúskodnak. Jóllehet, a selyemhernyó-tenyésztés már a század közepén, 1850-es adat szerint is imponáló volt, az előállított nyersselyem elérte a 600.000 kg-ot, az értékes fehér gubók súlya 4 millió kg körül mozgott, a selyemipar fellendülése azonban nem tartott sokáig. Új konkurensok - japán és kínai eladók - jelentek meg a piacon. Ehhez járul még az is, hogy a franciaországi járványt ugyan nem sikerült megfékezni, viszont 1857-re elérte Törökországot is. Alig egy évtized leforgása alatt a nyersselyem termelés egyharmadára esett vissza, s mindössze 192.440 kg-ot tett ki. A selyemiparra újabb megpróbáltatások vártak a Szuezi-csatorna megnyitását (1869) követően, miután a keletről származó selyem is elárasztotta Európát.

44 A járványos mészkor a gubókat megtámadó penészbetegség, mely megakadályozza a selyemhernyók szaporodását, illetve csenevész bábokat okoz.

45 A selyemgyártás fázisai: tojások tenyésztése, selyemhernyók, gubók, selyemszál gombolyítás, selyemszövés. A nyersselyem előállítás az első fázist foglalja magába.

46 A francia selyemgubó-tenyésztés 1853-56 között 26 millió kg-ról 8 millió kg-ra esett vissza. Forrás: "Silke" Encyklopedia Britannica, XXII 9th ea., 1985. p. 59.

47 1884-1913 között Bursa és környékén tenyésztett selyemhernyó-tojások mennyisége 2,4 millió kg-ról 6,8 millió kg-ra növekedett.

A járvány és a távol-keleti konkurrencia következtében a bursai selyemipar és export rohamosan csökkent⁴⁸. A 80-as évek elején a selyemtermelés éves átlagban mindössze 150.000 kg-ot tett ki, az export a 70-es évek volumenének felére csökkent. 1850-81 közötti periódusban a selyemgubó-termesztés 80%-kal esett vissza. A kormány különböző ösztönző módszerekkel - pl. dézsma alóli mentesség - kísérte meg a tenyészetek fenntartását: eredménytelenül. Megoldást Luis Pasteur sikeres kísérletei hoztak 1865-ben, melynek során a járvánnyal szemben rezisztens fajokat sikerült kitenyésztenie. A bursai tenyésztők ennek nyomán 1870-80 között évi 3 millió frank értékben importáltak egészséges tojásokat.

Selyemhernyótojások tenyésztése és exportja Bursa és környéke (Izmir régió) 1888-1905

1.000 unciában

	Tenyésztésre importált tojások	Hazai tenyésztés	Export
1888-1890	70	31	0
1891-1895	9	106	59
1896-1900	3	144	189
1901-1905	1	192	423

Forrás: Hündavendigar Vilayeti Salnamesi, 1325 (1907), pp. 267-268

48 Forrás: Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople 2. August 1885.

A 80-as évek elején a javuló piaci feltételek, a külföldi tőkebefektetések nyomán újra gyors fellendülés tapasztalható a selyemgyártás területén. Az I. világháborúig terjedő időszakban a selyemgubótenyésztés megháromszorozódott, és évi 7 millió kg-ot, a nyersselyem termelés évi 700.000 kg-ot ért el.

A századfordulón a Bursából exportált selyemhernyók mennyisége elérte az évi 400.000 kg-ot. A kivitel elsősorban Oroszország és Perzsia piacaira irányult. A selyemgyártás alakulásában nagy szerepet játszottak a piaci feltételek változásai. 1860-tól kezdődően rendkívül megnőtt a kereslet a nyersselyem iránt, s ezt nem utolsósorban az igen jelentős amerikai vásárlóerő motiválta⁴⁹. A nyersselyemtermelés újbóli fellendülésében a keresleten kívül nagy szerepet játszott a Pasteur módszer eredményes alkalmazása a járvány leküzdésére.

1888-ban Selyemtenyésztő Intézet nyitotta meg kapuit hallgatói előtt, akiket a járványmentes tenyésztés technikájára képeztek ki. A tenyésztésbe rejlő lehetőségek hatására nemcsak nagy, szervezett tenyészetben foglalkoztak a hernyók nevelésével, hanem szinte minden magánháznál is kis tenyészeteket rendeztek

49 1870 és az I. világháború között az Egyesült Államok nyersselyem importja megnégyszereződött, és ezzel a világ legnagyobb fogyasztójává lépett elő. A kereslet hatására japán termelők 1868-93 között megnégyszereztek selyemtermelésüket, majd 1914-ig újra megháromszorozták. Globális méretekben nézve az állandóan növekvő kereslet hatására 1880-1900 között a világ nyersselyem termelése megduplázódott, majd 1912-ig újra csaknem megduplázódott. A világban felfutó nagy méretű selyemgyártásból Bursa szerepe nem túl nagy jelentőségű, miután a világ nyersselyem termelésének mindössze 3%-át állították elő. A Bursa-i selyemipar számára a francia piac volt a legjelentősebb, az Egyesült Államok után a második legnagyobb felvevő piac. Forrás: United States, Bureau of the Census, Historical Statics of the United States, Colonial Times to 1957, Washington 1960, pp. 548-549.

be, s az udavarokon elültetett eperfák leveleivel táplálták a selyemhernyókat⁵⁰.

Század eleji adatai szerint⁵¹ 165 selyemgombolyító üzem működött Bursában, illetve a környéken. 1830-tól kezdve alkalmaztak gőzmeghajtást a gépeknél, bár a hagyományos kézi működtetésű gépek is forgalomban voltak. A századforduló után azonban egyre inkább tért hódított a gépesítés, és kiszorultak a kézi meghatású szerkezetek. A malmokban 19 ezer munkás⁵² dolgozott. Az 1913-as iparszámlálás során a kormány 41 malmot "ipari üzemnek" minősített, az itt foglalkoztatottak száma 4.600-at tett ki. A 41 üzemből 26 görög és örmény kézen volt, míg 6-ot külföldiek birtokoltak, kettő állami tulajdont képzett. A fennmaradó üzemek tulajdonosainak a történetírók szerint⁵³ török nevük volt, de a származásukra vonatkozóan nem tudunk biztosat.

Az I. világháborút megelőző két, két- és fél évtizedben a bursai selyemipar prosperáló, gyorsan növekedő iparágnak bizonyult. A selyemhernyótojás termelés több alkalommal is megduplázódott, a gubó és nyersselyem termelés három- négyszeresére nőtt. Ha a selyemtermelés utáni adózást vesszük figyelembe, akkor a termelés a fenti periódusban megötszöröződött. Külföldi piaci kereslet, nyugatról - elsősorban Franciaországból - származó gépek, berendezések és tőke biztosította az iparág fejlődését, míg a termelés döntően görög és örmény kézen volt.

- 50 A selyemgyártásban érdekelt országok adataiból képzett átlag szerint 39 gubót nyertek 1 uncia tojásból, míg a bursai tenyésztési eredmények szerint ez a szám 45 kg.
- 51 Selyemgombolyító üzem/malomnak minősülnek azok a létesítmények, ahol legalább 1.000 lírát tesz ki a tőkeérték, legalább 750 munkanapot dolgoznak egy évben, s legalább 5 lóerő teljesítményű géppel-gépekkel vannak felszerelve.
- 52 A Bursa-i selyemhernyó gombolyítóknak szinte kizárólag csak nőket és fiatal lányokat alkalmaztak (95%). Fizetésük jóval alatta maradt az egyéb állami üzemekben dolgozóknál, miután mindössze napi két kurust kaptak munkájukért, míg egyéb üzemekben a bér 15 kurus körül mozgott. A munkások többsége görög és örmény származású volt, míg elenyésző számban dolgoztak törökök és zsidók. A Bursában és környékén üzemelő 4.600 gőzmeghajtású selyemgombolyító gépet kiszolgálók munkatáboroszerű körülmények között, kötelező bentlakással, napi 16 órás munkaidőben dolgoztak.
- 53 Sanay 1917, pp 119-120.

1911-től kezdődően az Oszmán Birodalom állandó háborús veszélynek volt kitéve. 1914-ben kinyilvánított hadüzenet teljesen elzárta Bursát a kereskedelmi partnereitől, s nagyon rövid idő alatt összeomlott az exportpiac. A gabótermesztés 7,8 millió kg-ról 0,8 millió kg-ra esett vissza. Bursát 1920-ban görögök szállták meg, a város és környéke súlyos harcok színterévé vált. Az eperfák több mint kétharmadát kivágták tűzifának, a területet előzőnlötték a Balkánról jövő menekültek. A bursai selyemipar összeomlott.

Az I. Török Köztársaság sovány öröksége: a selyemipar romjai, hiányzó tőke, gépek, szakemberek és nem utolsósorban a beszűkült piac.

Századunk elején az Oszmán Birodalom a kapitulációk, a koncessziók és a nagymérvű eladósodás súlyos terhét hordozva még az európai mezőgazdasági országok 100-150 évvel ezelőtti állapotához képest is komoly lemaradást mutatott Európában, ott, ahol a korai kapitalizmus idején a kereskedelmi expanzió, a manufaktúrák megjelenése előkészítette a talajt az ipari forradalom számára. A végnapjait élő Oszmán Birodalomban ezzel szemben még 1913-ban a bruttó ipari termelés 83,5%-a, két évvel később 83,3%-a a textil- és az élelmiszerfeldolgozó iparban termelődött. E két ágazat az ipari munkásság 71, illetve 75,8%-át foglalkoztatta. Ha a termelési struktúrát mélységében elemezzük, úgy még egyértelműbbé válik az ipari fejletlenség. A két vizsgált évben ugyanis az ipari termelés 80,3%, illetve 83,1%-át a malomipar, a dohányfeldolgozás, a cserzés, s gyapjúszövés, a pamutszál és a nyersselyem előállítása adta. Ugyanezek az ágazatok az iparban foglalkoztatottak 66,5, illetve 61,2%-ának nyújtottak megélhetést.

Ha kritikusan elemezzük a fenti számokat úgy nyilvánvalóvá válik, hogy egy gazdaság "ipara", melynek termelésének túlnyomó részét a lisztörlés, a dohányfeldolgozás, a bőrcserzés és textilipari alapanyagok előállítása képezi, messzemenően nem tekinthető fejlettnak. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a lakosság fogyasztásicikk ellátásának csak egy kis hányadát tudta a helyi ipar biztosítani⁵⁴. S mialatt Nyugaton az ipari és mezőgazdasági

54 Korkut Boratav: Die türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert (1908-1980) Dagyeli, Berlin 1987. p. 25.

fejlődés szoros kölcsönhatásban zajlott le, addig a Birodalomban úgy a mezőgazdaság, mint az ipar fejlődését számos külső és belső társadalmi-gazdasági tényező bénította. A századok folyamán - amint láttuk - nem egy esetben történt kísérlet arra, hogy egy felülről irányított tőkekoncentráció segítségével a Birodalomban is egy európai mintájú iparosítás, iparfejlődés induljon be. Ezek a kísérletek azonban sorra csődöt mondtak, és az Oszmán Birodalom katonai erejének gyengülésével párhuzamosan fokozatosan zártak be azok a lehetőségek, melyek a modernizáció lehetőségét teremtették volna meg. A vallási előírások tovább szűkítették a racionális gazdasági gondolkodás mozgásterét és hozzájárultak a megrekedt termelőerők konzerválásához. Tényleges modernizálódásra, tőkeképződésre, iparosításra így birodalmi keretek között nem is kerülhetett sor, s csak a 20. század 20-as éveitől, a Birodalom felbomlását követően indulhatott meg az a fejlődés, ami megformálta a modern Törökország képét.